

henvist til en underordnet rolle. Som denne anmelder læser det, udelukker det på ingen måde, at politiske motiver kan have spillet en rolle for udviklingen af helgenkulten i forbindelse med visse medlemmer af den danske kongeslægt; det er kun alt for åbenlyst, at det var tilfældet. Det væsentlige er, at Sønnesyn relativiserer og dermed modificerer rækkevidden af denne synsmåde. Artiklen er en påmindelse om, at enhver kynisk-materialistisk læsning af middelalderens religiøse tekster er groft reduktionistisk; en påmindelse om, at den radikale historikertradition, som har betydet så meget for dansk historieforskning, også på nogle væsentlige områder har blokeret for dybere forståelse og indlevelse.

Michael H. Gelting

| PAUL NAWROCKI: *Der frühe dänische Backsteinbau. Ein Beitrag zur Architekturgeschichte der Waldemarzeit* (Studien zur Backsteinarchitektur, Band 9), Lukas Verlag, Berlin 2010, 336 s., ill., EUR 56,00.

Paul Nawrockis doktorafhandling repræsenterer den første samlede oversigt over dette kapitel i Nordeuropas romanske arkitektur – et bemærkelsesværdigt byggeri, der ofte negligeres i de store oversigtsværker, formentlig til dels på grund af sproglige barrierer.

Det videnskabelige studium af den nordeuropæiske teglstensarkitektur, som fra midten af 1100-tallet dukker op i stenfattige regioner som Altmark, Brandenburg, Nordtyskland, Friesland, Østholsten og Danmark, indledtes allerede i 1800-tallet af tyske forskere som Von Quast, Adler og Stiehl og fra dansk side af Kornerup og Løffler. Studierne tjente til start som materialsamlinger for samtidens historiserende arkitektur, men blev op gennem 1900-tallet videreført med vægt på spørgsmål om datering, skolernes indbyrdes afhængighed, teknikens oprindelse og mulige italienske ophav. De danske monumenter er for flertallets vedkommende beskrevet i *Danmarks Kirker* (1933ff.; <http://danmarkskirker.natmus.dk>).

Bogen favner bredt og indledes med et overblik over kirkebyggeriets begyndelse i Danmark og – specifikt – teglstensarkitekturens historiske kontekst med særlig vægt på Valdemarstiden. Introduktionen efterfølges af en generel redegørelse for tegl som byggemateriale fra oldtiden frem til 1100-tallets gennembrud og nyopdagelse i Nordeuropa. Det næste store afsnit omhandler teglstensarkitekturens særlige formsprog, som det kommer til udtryk i behandlingen af murflader, døre, vinduer og gesimser. Herefter rettes søgelyset tilsvarende mod de foretrukne detailformer i den danske teglstensarkitekturs førstegrøde på Sjælland og dens udstråling til Jylland og Nordtyskland. Efterfølgen-

de omtales den særlige gruppe af teglstenskirker i Vendsyssel samt en række eksempler i Sønderjylland. Her påkalder Valdemar den Stores reovering af forsvarsmuren Dannevirke sig naturligvis særlig interesse, navnlig fordi den og dens materiale, *lateribus coctis*, i samtidige kilder fremhæves som en af kongens særlige bedrifter. Et andet centralt kapitel omhandler de skiftende vurderinger af den nordeuropæiske teglstensarkitekturs begyndelse og de forskellige „skolers“ eventuelle indbyrdes afhængighed. Fremstillingen afrundes med en redegørelse for de tidlige nordeuropæiske teglstensskolers inspirationskilder, dvs. dels en mulig import fra Rhinlandet sideløbende med importen af tuffen til Ribe Domkirke, dels indkaldelse af eksperter fra Norditalien. Værket rundes af med et detaljeret katalog bestående af 29 monografier over de vigtigste monumenter i den danske „skole“. Sidst, men ikke mindst er bogen forsynet med en meget omfattende bibliografi samt et register.

Forfatteren understreger (s. 9), at fremstillingen ikke er baseret på selvstændige arkæologiske undersøgelser. Til gengæld demonstrerer han en imponerende fortrolighed med den danske litteratur, som han således indirekte gør tilgængelig for ikke-danskkyndige fagfolk. Man savner dog Birgit Als Hansen og Morten Aaman Sørensens store katalogværk *Ornamenterede middelalderlige gulvfliser i Danmark* (Nordiske Fortidsminder, Serie B, bind 23), København 2005, ligesom Birgit Als Hansens undersøgelser af middelalderlige teglovne burde være inddraget (*Bygningsarkæologiske Studier*, 1985, s. 7-18). Men herudover er hans kendskab til den relevante, navnlig tyske litteratur også meget omfattende, om end man savner henvisninger til litteraturen om de italienske monumenter, som inddrages (Chiaravalle Milanese, Chiaravalle della Colomba, Morimondo etc.). En undtagelse herfra er det romanske teglstenbyggeri i den venetianske lagune (San Marco, Torcello), der foreslås som en mulig italiensk inspirationskilde, snarere end de oftest fremhævede monumenter i Lombardiet. Dette er nyt og fortjener en nærmere undersøgelse.

Bogen er først og fremmest en oversigt, som ydermere favner bredere end den tidlige danske teglstensarkitektur. Som sådan er den yderst værdifuld også for danske fagfolk. Men hvad bringer forfatteren af nye erkendelser vedrørende bogens egentlige emne? Gennemgangen af den sjællandske „skoles“ karakteristiske detaljer (forsænkede søjler, trapezkapitælet, stavmotiv etc.) er set før, men gennemføres meget nuanceret og tilføjes nye aspekter. Derimod giver forfatteren sig ikke kritisk i kast med de centrale spørgsmål om tidsfæstelsen af hovedmonumenterne (Ringsted og Sorø) og deres omkreds.

Analysen af katalogets monumenter, som opregnes i alfabetisk rækkefølge, afspejler en tilsvarende forsigtighed. Østpartiet af Ringsted

Klosterkirke, hvor de ovennævnte særtræk allerede er benyttet, dateres således i pagt med traditionen til årtiet før kirkefesten og helgenkåringen af Knud Lavard 1170 – en opfattelse, som for længst er betvivlet. Ligeledes fastholdes den traditionelle datering af den femtårnede kirke i Kalundborg (som pryder omslaget) til Esbern Snares tid, dvs. slutningen af 1100-tallet, mens den nyere sendatering afvises. Den omstændighed, at flere af de kirker, som gentager detaljerne fra Ringsted og Sorø, ifølge skriftlige kilder først stod færdige i århundredets sidste årti (Gumløse 1192, Bergen 1193), taler for en revision af den traditionelle kronologi. Forfatteren, der ikke synes at have haft kontakt med danske forskere, har således ikke kendt den upublicerede dendrokronologiske datering af Nørre Løgum (tidligst 1188), en jysk aflægger af den sjællandske „skole“, men han kunne derimod have inddraget dendrodateringen af Bindslev (ca. 1190), en af landsbykirkerne i den vendsysselske gruppe (*Arkæologiske udgravninger i Danmark 1998*, s. 354). Efter afslutningen af manuskriptet er endnu en af gruppens medlemmer, kirken i Mårup (1200-04) dendrokronologisk dateret (Thomas Bertelsen, *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 2009, s. 71-90), og senest har Hans Krongaard Kristensen (*Hikuin 36*, 2009, s. 29-44) overbevisende argumenteret for, at gruppen med dens karakteristiske lisénarkitektur har hentet inspiration i Børglum Domkirkes oprindelige udformning. Endelig har man i 2011 syd for Ribe Domkirke udgravet kælderens af en teglbygning, som blev nedrevet 1230 og arkæologisk kan tidsfæstes til tidsrummet 1145-75 (Morten Søvsø). Denne bygning af teglsten i lille format (24x12x6 cm) er foreløbig en enlig svale, men viser, at det tidlige teglstensbyggeri i Danmark manifesterer sig i flere indbyrdes uafhængige skoler, ganske svarende til det overordnede billede af situationen i Nordeuropa. Den midtsjællandske teglstensarkitektur med dens karakteristiske detaljer behøver således ikke at repræsentere det ældste byggeri i det nye materiale. Såfremt påvisningen af fundamentet til en teglmuret(?) apsis, ældre end den retlinjede korgavl til det nedrevne cistercienserkloster i Esum (grundlagt 1153) står til troende, har det forudgående benediktinske munkesamfund allerede eksperimenteret med tegl før midten af århundredet (s. 164: „Nach dieser Deutung muss ihr leider verlorenes Mauerwerk als das älteste bekannte Backsteinmauerwerk Nordeuropas gelten“).

Vi savner således endnu en oversigt over det tidlige danske teglstensbyggeri, som tegner et klarere billede af de forskellige byggehytter og deres kronologi, ligesom forholdet til den norditalienske påvirkning fortjener yderligere uddybning. Men dette er et fremtidsperspektiv. Paul Nawrocki fortjener stor anerkendelse for sit værk, som utvivlsomt i mange år fremover vil stå som en uomgængelig håndbog og inspirationskilde, ikke blot for tysktalende forskere, men også danske.

Han har således gjort et arbejde for dansk middelalderarkæologi, som i mangt og meget svarer til det, Hubert Krins udrettede for snart et halvt århundrede siden med dissertationen *Die frühen Steinkirchen Dänemarks* (Hamburg 1968).

Hugo Johannsen (1942-2014), anmeldelsen er forfattet i 2012.

| CARSTEN JAHNKE: *Die Hanse*, Reclam, Stuttgart 2014, 245 s., 7,80 euro.

Længe før alle omvæltninger på det moderne bogmarked udviklede det tyske Reclam-forlag sit koncept med ganske små og meget billige bøger. De er bedst kendt for de omfattende udgivelser af tysk skønlitteratur, men der er også faglitteratur imellem. I denne serie har Carsten Jahnke udgivet en pædagogisk bog, som på et par hundrede små sider ikke bare giver en oversigt over „den tyske hanse“ og dens historie, men kommer med mange nye synspunkter. Bogen er meget sparsomt annoteret, men har til slut en nogenlunde fyldig litteraturoversigt for hvert kapitel.

Jahnke lægger ud med en kort litteraturoversigt, hvor han placerer de vigtigste værker og påpeger, at de ikke overraskende er præget af deres tid. Særligt betoner han, hvordan hansaen i høj grad kunne bruges i den tyske rigsdannelsesfase og under kejserriget, fordi den blev opfattet som tysk, borgerlig og ekspansiv til søs. I nyere tid er hansaen snarere set som en forløber for EU eller et forbillede for fredeligt international udveksling af varer og tanker. Det er klart og præcist om den tyske tradition og skrevet til et tysk publikum. Han kunne dog for mig gerne også have gjort en anelse mere ud af hanseopfattelsen i de lande, som hansebyerne handlede på. Den er som bekendt knap så entydigt positiv, og det havde måske været værd at præsentere et tysk publikum også for det – og diskutere det lidt mere.

Når det kommer til at placere sig selv, betoner Jahnke primært sit værk som led i en mere kildeorienteret retning, frigjort fra disse politiske overtoner. Samtidig omtaler han dog tidligt hansaen – eller hanserne – som økonomisk institution og placerer dermed et stykke ad vejen sig selv i den neoinstitutionelle økonomiske historie. Derudover er der en meget gennemgående linje i bogen, nemlig opfattelsen af hansaen som et frivilligt netværk.

Efter det historiografiske indledningskapitel følger et kapitel om hansaens opståen. Ved siden af indledningen er det utvivlsomt bogens mest kontroversielle. Jahnke afviser alle tanker om en slags tysk pro-